

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті простежено еволюцію наукових уявлень про етнонаціональні та етномовні ідентичності в пострадянській Україні. Вона демонструє поступовий відхід дослідників від есенціалістичного уявлення про поділ населення на чітко окреслені етнічні й мовні групи та формування адекватнішого погляду на ідентифікації як контекстуально зумовлені індивідуальні переваги. У зв'язку з цим постало питання про придатність використовуваних етнічних і мовних категорій, у яких громадяни мали окреслювати свою ідентичність, зокрема, з огляду на різні значення, яких різні люди надають декларованим ідентифікаційним характеристикам. Останні дослідження показують, що різні характеристики можуть відбивати різні аспекти етномовної ідентичності, тож треба з'ясувати конкретний зміст цих характеристик у певних контекстах.

Ключові слова: етнонаціональна ідентичність, есенціалізм, національність, рідна мова, зручніша мова, російськомовці.

Volodymyr Kulyk. The evolution of scholarly views about ethnonational identities in post-Soviet Ukraine. The article traces the evolution of scholarly views about ethnonational and ethnolinguistic identities in post-Soviet Ukraine. It demonstrates a gradual shift away from an essentialist belief in the existence of clear-cut ethnic and linguistic groups and the formation of a more adequate view of identifications as contextually embedded individual preferences. Accordingly, a question was raised about the appropriateness of the established ethnic and linguistic categories in which citizens were to designate their identity, particularly in view of different meanings that

Кулик Володимир Михайлович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

different people attached to their declared identification characteristics. Recent studies indicate that different characteristics may reflect different aspects of ethnolinguistic identity, hence scholars should examine specific meanings of these characteristics in certain contexts.

Key words: *ethnonational identity, essentialism, nationality, native language, preferred language, Russian-speakers.*

Аналіз етнічних, мовних, національних, соціальних, політичних та інших ідентичностей населення України став важливою частиною україністики щойно після розпаду радянської імперії. Ця геополітична, політекономічна й соціокультурна трансформація не лише стимулювала інтерес закордонних дослідників до утворених на теренах імперії нових незалежних держав, а й уможливила застосування до їх аналізу західних наукових підходів, що його раніше обмежував тоталітарний режим. За двадцять п'ять років ця ділянка пройшла великий шлях як у розумінні особливостей України, так і в наближенні її до світу, тобто привабленні чужоземних науковців до вивчення українських тем та застосуванні понять і методів, що довели свою продуктивність у дослідженні інших країн. У пропонованій статті цю еволюцію простежено на прикладі етнонаціональних та етномовних ідентичностей – одному з найплідніших напрямів дослідження процесів ідентифікації в пострадянській Україні.

У перші роки незалежності більшість науковців аналізували мовно-етнічні процеси в українському суспільстві насамперед як зміну його складу за «національністю», сприймаючи цю запроваджену радянським режимом категорію приблизно так само, як і люди, котрих вони вивчали, тобто як успадковану й, отже, майже незмінну характеристику. Яскравим виявом цього есенціалістичного погляду були численні тексти про «національний склад» чи «національну структуру» населення за даними переписів населення та, від початку 1990-х років, набагато частіших соціологічних опитувань [1]. Не дивно, що запитання про національність респондента було одним із дуже небагатьох пов'язаних з етнічними та мовними процесами запитань в анкетах щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України та більшості інших соціологічних досліджень, навіть тих, які зосереджу-

валися на далеких від етнічності й мови темах [2]. Інформація про розмір, територіальний розподіл, соціодемографічний склад та політичні настанови різних «національних» груп буцімто мала допомогти оцінити ймовірність конформістської чи конфронтаційної позиції цих груп у взаємодії з державою, котра, як припускали науковці, намагатиметься зробити Україну більш національною за зразком (західно)європейських країн [3].

Особливий інтерес для українських та західних дослідників становила найбільша й привілейована в минулому меншина – російська, – яка не звикла до статусу звичайної меншини, а отже, як уважали науковці, не миритиметься з намаганнями влади звузити обсяг її мовних і культурних прав до рівня інших меншин. Більшість західних дослідників української етнополітики очікували, що росіяни вдадуться до політичної мобілізації, щоб змусити державу зберегти їхні привілеї недоторканими [4; 5]. Очевидно, що ці дослідники припускали непорушність самої російської ідентичності, тобто неохильність росіян асимілюватися в українців чи якимось поєднувати свою російську ідентифікацію з українською. Ба більше, деякі науковці, зокрема автор відомої книжки «Творена ідентичність» Дейвід Лейтин, прогнозували посилення ідентичності, заснованої на переважній мові повсякденного спілкування, тобто об'єднання етнічних росіян і російськомовних українців (а також російськомовців іншого етнічного походження) в одну потужну російськомовну спільноту [5].

Попервах автори більшості опитувань просто цікавилися в респондентів, якою «є» їхня національність, а не ким вони «вважають» себе за цією категорією. З роками опитування продемонстрували поступове зростання частки таким чином окреслених українців і, відповідно, зменшення частки росіян, яке набагато перевершувало коливання, зумовлені похибкою вибірки та поточним суспільним контекстом [2, с. 541]. Проте лише після того, як проведений 2001 року перепис населення показав зменшення частки росіян майже на чверть порівняно з останнім радянським переписом 1989 року [6], науковці визнали реальність масштабної реідентифікації з росіян в українці [7]. Водночас більшість дослідників усе ще дотримувалася думки, що цей процес обмежується зміною ідентифікаційних стратегій дітей змішаних шлюбів та осіб,

котрі за радянських часів переписалися з українців у росіяни [8]. Хоча дослідження процесу підготування та проведення перепису, яке здійснив Домінік Арель, привернуло увагу до суб'єктивного характеру й контекстуальної зумовленості переписних декларацій в Україні (як, зрештою, в усіх країнах), воно не поставило під сумнів усталеного сприйняття декларованої національності як адекватної міри етнічної ідентичності [9].

Натомість іншу переписну категорію – рідну мову – дослідники проблематизували вже на початку 1990-х років. З огляду на явну невідповідність «мовної структури» населення України, окресленої за відповідями на запитання про рідну мову, та реальністю мововжитку, особливо в містах, українські науковці зацікавилися, який же зміст люди вкладають у ці відповіді. Як з'ясувала Лариса Аза, серед запропонованих варіантів респонденти найчастіше вказували сприйняття рідної мови або як мови, котрою вони думають, або як мови національності, з якою себе ідентифікують, тоді як пов'язування її з мовою повсякденного вжитку йшло на третьому місці з великим відривом від перших двох. До того ж, якщо українці за національністю виявилися приблизно порівну поділені між двома найпопулярнішими тлумаченнями, то росіяни здебільшого вважали рідною ту мову, якою думають [10]. В опитуванні, проведеному через півтора десятиліття, дві перші відповіді зберегли чільні позиції, а от окреслення рідної мови через повсякденний ужиток поступилося місцем її тлумаченню як мови батьків [11]. Це свідчить про збереження в пострадянській Україні впливу спадкового тлумачення мови й етнічності, яке довгий час накидав радянський режим.

Концептуальна невизначеність рідної мови була ще однією причиною, яка спонукала науковців нехтувати її як характеристику мовно-етнічних процесів в Україні. Тому зростання на 3% частки людей, що назвали українську мову рідною на переписі 2001 року порівняно з 1989-м, не привернуло такої уваги, як п'ятивідсоткове зростання частки осіб з українською національністю. Арелеві спостереження за переписною кампанією навели його на думку, що люди, які вважали себе українцями, але в повсякденному житті говорили переважно російською, сприйняли запитання перепису про рідну мову як нагоду ствердити, що, «незважаючи на

це, українська мова є ключовим елементом їхньої ідентичності» [9, с. 244]. Проте більшість науковців не готова була сприйняти рідну мову не просто як недосконалу міру мовної практики, а як окремий вид ідентичності, виявляючи нерозуміння докорінної відмінності постімперської України від усталених національних держав, де ці дві характеристики загалом збігаються. Деякі науковці, зокрема Микола Шульга, закликали визнати право громадян не лише на етнічну, а й на мовну самоідентифікацію [12], але їхня позиція не здобула підтримки, зокрема тому, що сприймалася як намагання зберегти спадщину імперської русифікації.

Як альтернативу до рідної мови Арель та його український співавтор Валерій Хмелько запропонували іншу з'ясовану в опитуванні характеристику: мову, яку респондент вибирає в спілкуванні з двомовним та, за задумом, готовим підлаштовуватися під його побажання інтерв'юером. Цю характеристику, названу «зручнішою мовою», «мовою, якій надається перевага», або «мовою, легшою для спілкування», Арель і Хмелько вважали коректною мірою мовних уподобань громадян та їхнього впливу на вподобання політичні. Зокрема, вони продемонстрували її роль як чинника електоральної поляризації в запеклих президентських виборах 1994 року, коли більшість російськомовців підтримали Леоніда Кучму, а більшість україномовців – Леоніда Кравчука [13]. Відповідно до цього уявлення, керований Хмельком Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) запровадив обов'язкове з'ясування цієї характеристики в усіх своїх опитуваннях, таким чином уможлививши її використання й для інших, зокрема, західних науковців, які співпрацюють із цим інститутом.

З огляду на велику розбіжність між окресленою за комунікативними перевагами мовою та все ще традиційно тлумаченою національністю, Арель і Хмелько запропонували ділити українське населення на три головні етномовні групи: україномовних українців, російськомовних українців та (майже цілком російськомовних) росіян. Цей поділ (що його Хмелько наголошував також у своїй пізнішій публікації за результатами низки опитувань КМІС [14]) вочевидь точніше відбиває мовну ситуацію в Україні, ніж той, що ґрунтується на декларованій рідній мові. Водночас запропонована трикомпонентна структура українського суспільства спотворює

складну картину ідентифікацій, нехтуючи розбіжності між мовною практикою й мовною ідентичністю та, не менш важливо, припускаючи однозначно окреслені мовні групи, а не контекстуально зумовлені індивідуальні преференції. Попри цю істотну ваду нового поділу, вкорінене есенціалістичне мислення спонукало багатьох науковців прийняти його – замість узагалі відмовитися від сприйняття етнічних процесів як узаємодії між чітко розмежованими групами, до чого закликав у відомій статті Роджерз Бру-бейкер [15]. У багатьох дослідженнях реєстровану інтерв'юером «зручнішу мову» або ж декларовану самим респондентом мову повсякденного вжитку використовували як головний показник мовної диференціації в українському суспільстві, зазвичай у поєднанні зі самоокресленою національністю, котру дослідники все ще сприймали як адекватний індикатор етнічних відмінностей. Хоча з роками опитування КМІС показали поступове зміщення зручнішої мови від російської до української [14], загалом етномовна структура здавалася досить стабільною, що відвертало увагу науковців від різних процесів реідентифікації, котрі, як пізніше з'ясувалося, змінювали не лише межі між гаданими групами, а й саму суть цих груп.

Ці процеси було наочно продемонстровано в деяких мікродослідженнях із різних частин країни, хоча зацікавлені в загальнонаціональних тенденціях науковці майже не звернули на них уваги. Згідно з цими дослідженнями, реідентифікація відбувалася головно від російської до української етнічності та мови й зумовлювалася насамперед усвідомленням дедалі більшої кількості громадян, що їхньою батьківщиною є не Радянський Союз, Росія чи якась інша країна, а саме Україна. Найочевидніше цю зміну показало дослідження Анни Вилегали, об'єктом якого були ідентичності молодих людей російського походження, що виростили у Львові в оточенні україномовних українців. Хоча й українці, й росіяни здебільшого вважали цих молодих людей росіянами, самі вони дедалі більше сприймали себе як українців. Але на відміну від традиційного для більшості українців та росіян уявлення, що національність визначається походженням і мовою, львівські «нові» українці бачили українську націю «радіше як громадянську спільноту співвітчизників, що ґрунтується на спільних почуттях належності до нації, землі й лояльності до держави» [16, с. 798].

Деякі з них сприймали нову ідентичність як зміну національності з російської на українську, тоді як інші прагнули поєднати нову, переважно громадянську ідентифікацію зі старою, базованою на походженні та родинній мові. В Одесі – досить космополітичній, але переважно російськомовній – ситуація була ще складнішою: раніше більшість тамтешніх мешканців уважали себе росіянами, але тепер багато з них почали сприймати себе також чи навіть насамперед як українців, що відбилося й у їхніх відповідях на запитання про національність. За таких умов значення самих категорій «росіяни» та «українці» було не дуже яким, а лінія поділу між групами – досить розмитою. Проте, за спостереженнями Абея Полесе, перехід відбувався лише з росіян в українці, але не навпаки. До речі, багато людей сприймали нову ідентичність не як зміну своєї етнокультурної сутності, а як, нарешті, здобуте усвідомлення того, якою вона насправді є [16, с. 805].

Що стосується зв'язку між етнонаціональною ідентифікацією та мовною практикою, то все залежало від мовно-культурного оточення у відповідній місцевості: у Львові «нові українці» дедалі більше говорили українською поза межами свого меншинного кола, тоді як в Одесі вистачало «мати якусь повагу до мови», а вживати її можна було лише в тих ситуаціях, коли це необхідно [16, с. 804]. Згодом Дебра Фридман дослідила взаємодію етнокультурної ідентифікації та мовної практики в більш паритетному двомовному контексті центральної України, зосереджуючись на освіті – ділянці, що істотно впливає на самоусвідомлення дітей і відтак дорослих. Вона виявила, що вчителі україномовних шкіл постійно називають українську «нашою рідною мовою», що, на її думку, «припускало належність дітей до уявленої спільноти україномовців і водночас сприяло їхньому вихованню в душі такого само-сприйняття» [17, с. 168]. Більшість дітей визнавали українську мову рідною, проте в інтерв'ю з американською дослідницею вони намагалися витлумачити це поняття таким чином, аби не делегітимізувати свою позаурочну російськомовність, демонструючи цим суттєву розбіжність між ідентифікацією та практикою.

Ці мікродослідження показали неадекватність поширеного есенціалістичного припущення щодо непорушності етномовних ідентичностей українських громадян загалом і російськомовців

зокрема. Наприкінці другого десятиліття незалежності почали з'являтися й макроаналітичні праці, що кількісно демонстрували зміни ідентифікацій різних груп населення. Проведене в 2009 – 2010 роках дослідження російськомовної спільноти з фокусом на східних і південних областях, що його здійснила група українських науковців на чолі з Володимиром Васютинським, хоч і не було репрезентативним щодо всього російськомовного населення, виявило важливі особливості його уявлень про свою та інші спільноти. Зокрема, воно показало, що російськомовці не надають важливого значення етнічній ідентифікації – великою мірою тому, що не мають певності, якою саме ця ідентифікація має бути: російською, українською чи подвійною. На цьому тлі посилюється їхня громадянська ідентифікація з Україною, яка виявилася пріоритетною приблизно для такої самої частки респондентів, як і мовна, явно всупереч прогнозові Лейтина та його однодумців про неминучу перевагу другої над першою [18, с. 47]. Крім того, аналіз уявлень російськомовних громадян про спільноти українців і росіян показав, що «якщо на рівні соціально-політичного самовизначення вони [російськомовці] орієнтуються на збереження та зміцнення зв'язків з усім російським – державою, мовою, культурою, то на рівні соціально-психологічному їхні уподобання зсуваються в бік прийняття українських атрибутів». При цьому «для більшості російськомовних жителів України головним символом збереження їхньої ідентичності є мова, що домінує в їхніх проросійських устремліннях» [18, с. 54]. Принаймні такою була ситуація наприкінці 2000-х років, тобто до Євромайдану та вчиненої у відповідь на його перемогу військової агресії з боку Росії.

Якщо висновок групи Васютинського про значення російської мови для політичних орієнтацій її носіїв можна сприймати як потвердження тези Ареля й Хмелька про ключову роль мовної практики, то моє власне дослідження на матеріалі опитування 2006 року показало важливість рідної мови, яку я, згідно з раніше висловленою пропозицією Шульги, тлумачив як окремий складник ідентичності. Думку про незвідність мовної ідентичності ні до етнічної ідентичності, ані до мовної практики потверджували результати аналізу політичних настанов респондентів, на котрі, як виявилось, перша характеристика впливала принаймні не менше,

ніж дві інші. Прикметно, що рідна мова виявилася важливим пояснювальним чинником для преференцій не лише щодо мовної політики, а й щодо інших аспектів політики ідентичності, зокрема, зовнішньої політики та ставлення до суперечливих історичних постатей. У всіх цих випадках її вплив був порівнянним із впливом мови повсякденного спілкування й набагато більшим за вплив національності [19]. Цей результат продемонстрував некоректність уявлення деяких науковців, буцімто більшість респондентів автоматично називають рідною мову своєї національності, тому можна обмежитися одним запитанням замість двох.

Оскільки всі мовно-культурні характеристики, якими дослідники намагаються пояснити політичні орієнтації, ґрунтуються на твердженнях самих респондентів, я поставив за мету з'ясувати, який зміст вони вкладають у ці твердження. На відміну від указаних вище праць Ази й Шульги, моє дослідження стосувалося не лише рідної мови, а й національності, відкидаючи притаманне тим працям невисловлене припущення про більшу об'єктивність другої характеристики порівняно з першою. У відповідь на явні запитання про те, як вони визначають свою національність та чому вважають указану мову рідною (ці запитання поставлено відразу після з'ясування, з якою саме національністю та мовою респондент себе пов'язує), переважна більшість опитаних мешканців усіх частин України сказали, що це національність та мова їхніх батьків або ж одного з батьків. Ця відповідь потверджує вплив есенціалістичного мислення, яке постулює спадкове передавання етнічної та мовної ідентичностей, що таким чином постають зумовленими радше біологічно, ніж соціально. Водночас чимало респондентів в обох випадках заявили, що визначають національність і рідну мову за мовою, якою зазвичай говорять, а ще більше – що за країною, в якій живуть. Ця остання відповідь заслуговує особливої уваги, адже свідчить, що характеристики, традиційно сприймані як етнокультурні, тепер мають також громадянський складник, тому їх доречно називати етнонаціональними, аби підкреслити цю гібридність [20]. Таким чином, на макрорівні підтверджується згаданий вище висновок кількох мікродосліджень, що люди, яких радянська держава класифікувала за національністю як росіян, у незалежній Україні дедалі частіше вважають себе українцями.

Євромайдан і російська агресія в Криму й на Донбасі спричинили відчутні зміни в етнонаціональних ідентичностях, що виявилися насамперед у сильнішій прихильності багатьох людей до України та більшому відчуженні від Росії [21]. Зокрема, у соціальних мережах і на інших публічних форумах з'явилися численні свідчення осіб, які мають російське походження та/чи переважно вживають російську мову в повсякденному житті, що вони відчули себе більшою мірою українцями й меншою (або взагалі перестали відчувати) росіянами [22]. Хоча ці зміни в самосприйнятті не обов'язково позначалися на тому, як люди класифікували себе за національністю, порівняння відповідей респондентів в опитуваннях до та після Євромайдану й початку війни виявило значні зміни в самоокресленнях і за національністю, й за рідною мовою – не лише в Україні загалом, а й у східних та південних областях зокрема. Залучивши дані трьох опитувань КМІС (2012, 2014 та 2017 років), я показав, що ці зміни здебільшого відбувалися не різким переходом від російської національності та мови до української, а через проміжний етап додавання нової ідентифікації до старої, після якого нова зазвичай ставала головною або навіть єдиною. Крім того, аналіз відповідей на запитання про критерії визначення національності та рідної мови потвердив раніше зроблений висновок, що, усвідомлюючи себе цілком або почасти українцями та україномовцями, багато осіб російського або змішаного походження неминуче приносять у ці буцімто етнокультурні характеристики громадянський елемент (хоч вони й не конче визнають його, дотримуючись традиційного уявлення про ці характеристики як успадковані, а не вибрані). Зміни останніх років можна характеризувати як дерусифікацію українського населення «знизу», тобто свідоме чи не цілком свідоме відкидання здискредитованої російськості в ідентифікації та, меншою мірою, мовній практиці [23]. На концептуальному рівні ці зміни потверджують слушність доказів конструктивістських теоретиків, зокрема Роджерза Брубейкера й Фредрика Купера, що етнічні процеси доречніше описувати не як переходи між чітко окресленими групами, а як контекстуально зумовлені індивідуальні ідентифікації за певними категоріями, значущість яких підтримують панівні суспільні дискурси [15; 24].

Ще один активно розроблюваний напрям досліджень етнонаціональних ідентичностей стосується їхнього впливу на переваженні щодо політики ідентичності й політичних орієнтацій у ширшому сенсі, тож наприкінці цього огляду доречно буде викласти головні результати таких досліджень на українському матеріалі. Власне, деякі з них уже згадано вище в обговоренні уявлень про найадекватніші характеристики ідентичностей, адже високу кореляцію з політичними орієнтаціями можна вважати одним із головних критеріїв адекватності таких характеристик. Однією з перших спроб дослідити зв'язок між мовно-етнічними характеристиками та переваженнями щодо актуальних політичних питань була розглянута вище праця Ареля й Хмелька, де автори наголошували роль зручнішої мови спілкування як чинника переваженні (точніше, предиктора в регресіях, що показують силу зв'язку між досліджуваною змінною та низкою інших) щодо суперечливих питань про статус російської мови й стосунки України з Росією [13]. Проте згодом Ловел Барингтон заперечив пріоритетність мови, доводячи, що найбільший вплив на переваженні чинить регіон, у якому респонденти мешкають, і що цей вплив не зводиться до різниці мовно-етнічних профілів регіонів, тобто пов'язаний також із їхньою специфічною політичною культурою, котра, своєю чергою, почасти зумовлена своєрідною історією [25]. Ще за кілька років я продемонстрував, що мова таки відіграє важливу роль як чинник переваженні щодо різних аспектів політики ідентичності, але ця роль пов'язана не тільки з мовною практикою, а й із незвідною до неї мовною ідентичністю, вимірюваною за відповідями респондентів на запитання про рідну мову. Водночас мій аналіз потвердив важливе значення регіону та показав істотний вплив іншої контекстуальної змінної – розміру населеного пункту, у якому мешкає респондент [19]. Хоча результати різних авторів дещо відрізнялися відповідно до тих переваженні, які вони вивчали, та ідентифікаційних і контекстуальних характеристик, що їх використовували як предиктори в регресіях, низка досліджень продемонструвала важливу роль регіону, мовної практики та мовно-етнічної ідентичності у визначенні політично значущих переваженні.

В опублікованій зовсім недавно праці Ольга Онух і Генрі Гейл вивчили вплив пов'язаних з ідентичністю характеристик не разом,

а окремо, з різними комбінаціями певних індикаторів мови й етнічності, доповненими контекстуальними й демографічними змінними. Замість продовжувати раніші спроби розмежувати внески етнічності, мови та регіону, Онух і Гейл зосередилися на виборі певної міри для кожного з цих аспектів і продемонстрували, що різні міри обертаються різною силою впливу на політичні преференції, тобто ці міри стосуються різних вимірів ідентичності. Відповідно, вони виділили чотири найдоречніших, на їхню думку, виміри етнічності, а саме – національність, рідну мову, зручнішу для самої особи мову спілкування та мову, якої вона вживає в повсякденній взаємодії (наприклад, у родині чи на роботі) під впливом оточення [26]. Хоча про конкретний вибір та концептуалізацію вимірів етнічності можна сперечатися, немає сумніву, що етнонаціональна ідентичність не є синкретичним явищем, адекватно описуваним в усіх контекстах за допомогою однієї-єдиної характеристики.

Як бачимо, два з половиною десятиліття досліджень не лише виявили значну динаміку етнонаціональних ідентичностей у пострадянській Україні, а й допомогли краще зрозуміти значення, якого люди надають декларованим ідентичностям, та характеристики, використовувані для вимірювання цих ідентичностей. З одного боку, частки мешканців України, які твердять про свою українську національність та рідну мову, поступово зростали впродовж років незалежності, а особливо після Євромайдану й російської агресії. Якщо говорити про групи, то постімперська російська «суперменшина» перестала існувати, хоча людей, які вважають себе росіянами, все ще більше, ніж членів усіх інших меншин разом. Кількісно росіяни стали просто меншиною, та ще й уразливою з огляду на проникність межі, що відділяє її від української більшості. Але якщо дослухатися до конструктивістського закликати не зводити етнічність до чітко окреслених груп, то динаміка ідентифікацій постає як зміна привабливості певних категорій, на яку впливають поширені в суспільстві дискурси. З другого боку, ця динаміка нерозривно пов'язана зі зміною в тлумаченні категорій, за якими люди себе ідентифікують. Щоб більше людей російського чи змішаного походження починають сприймати себе як українців, то більшого громадянського складника ця категорія набуває, навіть якщо самі ці люди не завжди

визнають вибір ідентичності з огляду на громадянство, адже більшість усе ще дотримується традиційного уявлення про національність і рідну мову як спадкові й, отже, незмінні категорії. Оскільки самоокреслена національність поєднує етнічну й національну ідентифікації, її в жодному разі не можна вважати мірою лише етнічної ідентичності. Так само й рідна мова відбиває не тільки мовний вимір ідентичності, незвідний до етнічної ідентичності та мовної практики, але й саму цю практику, особливо для тих російськомовців, які прийняли українську національність і рідну мову, але зберегли звичну мову повсякденного спілкування. Науковці мають визнати, що різні характеристики можуть відбивати різні аспекти етномовної ідентичності, тож треба з'ясувати конкретний зміст цих характеристик у різних контекстах.

1. Див., наприклад: Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр. Київ, 2001; Бородінов В. В., Сисоева І. І. Етнонаціональна структура українського суспільства / Наука, релігія, суспільство. 2013. Ч. 4. С. 16–21.

2. Парашевін М. А. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 років. Українське суспільство 1992–2016: Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони та М. Шульги. Київ, 2016. С. 427–545.

3. Brubaker R. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge and New York, 1996; Stewart S. *Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine*. Münster, 2005.

4. Bremmer I. The politics of ethnicity; Russians in the new Ukraine // *Europe-Asia Studies*. 1994. Vol. 46. No. 2. P. 261–183;

5. Laitin D. D. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca and London, 1998.

6. Котигоренко В. Зміни в етнічній та етномовній ідентифікації населення України: порівняльний аналіз кількісних показників (за матеріалами переписів 1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 р.) // *Міжнаціональні відносини і національні меншини України* / за ред. Р. Чілачави. Київ, 2004. С. 272–287.

7. Kuzio T. *Census: Ukraine, More Ukrainian* // *Russia and Eurasia Review*. 2003. Vol. 2. No. 3. URL: <https://jamestown.org/program/census-ukraine-more-ukrainian/>.

8. Stebelsky I. Ethnic Self-Identification in Ukraine, 1989–2001: Why More Ukrainians and Fewer Russians? // *Canadian Slavonic Papers*. 2009. Vol. 51. No. 1. P. 77–100.

9. Arel D. Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census // *Post-Soviet Affairs*. 2002. Vol. 18. No. 3. P. 213–249.

10. Аза Л. Рідна мова: з обочини на большак // *Віче*. 1995. Ч. 11. С. 120–126.

11. Шульга Н. Родной язык: надуманный конструкт или реальность. 2009. URL: <https://odnarydyna.org/content/rodnoy-yazyk-nadumannyu-konstrukt-ili-realnost>.

12. Шульга Н. А. Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики // *Проекты законов о языках – экспертный анализ* // под ред. Н.А. Шульги. Киев, 2001. С. 7–22.

13. Arel D., Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // *The Harriman Review*. 1996. Vol. 9. No. 1–2. P. 81–91.

14. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // *Наукові записки НаУКМА*. 2004. Т. 32. Соціологічні науки. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/8098>.

15. Brubaker R. Ethnicity without Groups // *European Journal of Sociology*. 2002. Vol. 43. No. 2. P. 163–189.

16. Polese A., Wylegala A. Odessa and Lvov or Odesa and Lviv: How important is a letter? Reflections on the “Other” in two Ukrainian cities // *Nationalities Papers*. 2008. Vol. 36. No. 5. P. 787–814.

17. Friedman D. A. Our Language: (Re)Imagining Communities in Ukrainian Language Classrooms // *Journal of Language, Identity & Education*. 2016. Vol. 15. No. 3. P. 165–179.

18. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / За ред. В.О. Васютинського. Київ, 2012.

19. Kulyk V. Language Identity, Linguistic Diversity and Political Cleavages: Evidence from Ukraine // *Nations and Nationalism*. 2011. Vol. 17. No. 3. P. 627–648; Кулык В. Родной язык и язык общения: на что должна ориентироваться языковая политика? // *Вестник общественного мнения*. 2010. № 3 (105). С. 75–86.

20. Кулик В. Роль української мови в національній ідентичності громадян пострадянської України // *Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4-5 (72-73). С. 156–171.

21. Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War // *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4. P. 588–608; Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / за ред. О. Гараня. Київ, 2017.

22. Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2 (82). С. 90–103; Kulyk V. Identity in Transformation: Russian-Speakers in Post-Soviet Ukraine // *Europe-Asia Studies*. 2017. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668136.2017.1379054?journalCode=ceas20>.
23. Кулик В. Гібридна дерусифікація // *Критика*. 2017. Ч. 7–8. С. 2–7; Kulyk V. Shedding Russianness, recasting Ukrainianness: the post-Euromaidan dynamics of ethnonational identifications in Ukraine // *Post-Soviet Affairs*. 2018. Vol. 34. No. 2–3. P. 119–138.
24. Brubaker R. and Cooper F. Beyond «Identity» // *Theory and Society*. 2000. Vol. 29. No. 1. P. 1–47.
25. Barrington L. W. Examining Rival Theories of Demographic Influences on Political Support: The Power of Regional, Ethnic, and Linguistic Divisions in Ukraine // *European Journal of Political Research*. 2002. Vol. 41. No. 4. P. 455–491; Barrington L., Faranda R. Reexamining region, ethnicity, and language in Ukraine // *Post-Soviet Affairs*. 2009. Vol. 25. No. 3. P. 232–256.
26. Onuch O., Hale H. E. Capturing ethnicity: the case of Ukraine // *Post-Soviet Affairs*. 2018. Vol. 34. No. 2–3. P. 84–106.